«6D020100 – Философия» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)дәрежесін алу үшін дайындалған Кошербаев Жанболат Асетовичтің «Мультикультурализм қазіргі заманғы Қазақстан қоғамын дамытушы фактор: философиялық талдау» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертацияда «мультикультурализм» түсінігі, мультикультурализмнің жаһандану дәуіріндегі көрінісі, теориялық, саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани негіздері және даму болашағы философиялық тұрғыдан талданды. Жаһандық үдерістің қазіргі таңда қарқынды дамып отырғаны белгілі. Бүгінгі дүние – тұтас елдердің, мәдениеттердің, қоғамдар мен экономикалардың интеграциясы үрдісі, олардың жиынтығы жаһандық қауымдастықты қалыптастыруда. Сондықтан, жаһанданудың – полимәдениеттілік факторының дүниежүзілік ауқымда диффузиялануының нәтижесінде XX ғасырдың екінші жартысындағы мәдениет универсумында іргелі парадигмалық жаңарулар орын алып, жаһандық мәдениет құрылымының өзгеруіне, фрагментарлық пен маргиналдық пайда болып, мономәдениеттің мультикультурализммен алмастырылғандығына диссертациялық жұмыста баса назар аударылып, оның әлеуметтік-философиялық қырлары сарапталды.

Диссертацияда мультикультурализм құбылысы «Мен», «Өзге» және «Бөгде» концепттері арқылы қарастырылды. Мультикультурализмнің теориялық-практикалық негіздерін талдау барысында оның қазіргі Қазақстан мемлекетіндегі тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік, құндылықтық-этикалық қырлары бейнеленіп, бұл құбылыстың Қазақстан қоғамын ілгері дамытуға ықпал ететіні дәйектелді, оның «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы перспективті жобалары концептуалды сараланды. Нәтижесінде, мультикультурализмнің қазіргі Қазақстан қоғамын дамытушы фактор екендігінің теориялық негіздері туралы нақты және тың тұжырымдар жасалды.

Тақырыпты зерттеудің өзектілігі. Зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі мына түрде негізделеді:

– қазіргі заманғы Қазақстанның полиэтникалық, алуан мәдениетті мемлекетке айналуы мультикультурализм құбылысының теориялық негіздерін ұғынуды, аталмыш үдерісті барынша толық рефлексиялауды, теориялық және тәжірибелік тұрғыдан сараптауды қажет етеді;

– «мультикультурализм» тақырыбына арналған ғылыми, теориялық зерттеулер әлемдік ғылыми кеңістікте жеткілікті болғанмен, Қазақстандағы мультикультурализмді талдау, қоғамды жаңа мәдени жағдайға келтіретін әлеуметтік тетіктерді айшықтау, полиэтникалық мемлекет құрудың теориясы мен практикасы арасындағы қайшылықтарды жеңудің жолдарын анықтау қажет. Тақырыпты зерттеудің өзектілігі осы мәселелерді концептуалды негізде талдау қажеттілігінен туындайды;

– мемлекеттік тұрақтылықты сақтаудың ішкі саясатта бірнеше ұстанымдары бар екені белгілі. Олардың ішінде, қоғамдық интеграция, ұлттық ынтымақтастық, полимәдени сұхбаттастық маңызды орын алады. Мультикультурализм – осы нәтижелерге жету құралы, ұлттық бірігу мүддесін ұлғайып келе жатқан этно-мәдени-нәсілдік көптүрлілікпен, этноұлттық саясаттағы беталыстармен үйлестіре алатын және қазіргі жаһандану заманына ыңғайластырылған концепция. Ұсынылып отырған зерттеу осы үлгіні одан әрі жетілдіруді, мемлекеттік тұрақтылыққа қол жеткізудің сенімді жолдарын табуды көздейді.

– жаһандану дәуірінде ұлт және ұлтжандық мәселесінің маңызы мемлекеттік, әрі әлемдік кеңістік аясында арта түсуде. Ұлттық, азаматтық сана, қоғамдық санадағы ұлттық рухтың қуаты, бірегейлік мәселесі, жаһандану заманындағы мәдени, саяси, экономикалық, әлеуметтік интеграциялық құбылмалы өзгерістер аясындағы тұлғаның, ұлттың, жалпы адамзаттың бағдарларын айқындау міндеті замануи талаптардың бірі болғандықтан, оның теориялық негіздерін ашып беру осы жұмыстың өзектілігін арттыра түспек;

– мультикультурал үдерістің ұлттық мәдениетімізге ықпалын жаңаша рефлексиялау – заман талабынан туған сұраныс. Ұсынылып отырған зерттеу– жаңа замандағы жаңа мәдени бірегейлік талабына берілген жауаптың бір нұсқасы. Жаңа құндылықтар заманында өзінің төл мәдениетін сақтап қалуға ұмтылған халықтың ұлттық мәдениетінің ерекшеліктерін өркендету – біртұтас ұлттық мәдениет кеңістігін қалыптастыруға, оның әралуандылығына серпін беру.

– Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында атап көрсетілген сананың ашықтығы ашық қоғам ұстанымына сай келеді. Бұл құбылыс мультикультурал қоғамсыз жүзеге аспайды. Сондықтан да біздің еліміздің ұлттық және мәдени құрылымы көпжақты және әртүрлі мәдениеттерден тұратындықтан, мультикультурализмнің Қазақстандық келбетін ғылыми-теориялық тұрғыдан саралау – бүгінгі өзекті мәселелердің бірі.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Осы тақырыптың зерттелу деңгейін талдау екі бағытта жүргізілді. Бірінші бағыт – жалпы мультикультурализм құбылысы мен ұғымын, мультикультурализмнің адамзат тарихындағы көріністерін, сонымен қатар, оның даму перспективасы туралы теорияларды сараптау. Екінші бағыт – қазақстандық мультикультурализмнің жалпы бейнесін, оның Қазақстан үшін практикалық маңызын талдап, ғылыми ұсыныстар тұжырымдау.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, «мультикультурализм» – бір мемлекет аясындағы түрлі этникалық топ азаматтарының мәдени, діни, нәсілдік ерекшеліктерін сақтауға және дамытуға бағытталған полимәдениеттілік философиясы.

Мультикультурализм термині мен теориясының авторлары деп Г. Маркузе, И. Берлин, Х. Гайсслер есептеледі. Диссертациялық зерттеуде сарапталған мәселелердің теориялық аспектілері философия, мәдениеттану,

әлеуметтану, саясаттану, дінтану, тарих, психология, экономика, құқық және басқа да ғылыми білімдер салаларын қамтиды.

Мультикультурализм саласындағы мәселелерді талдау философия және мәдениеттану теорияларының өкілдері М.С. Каган, Н.С. Злобин, В.М. Межуев және тағы басқалардың еңбектерінің негізінде жүзеге асырылды.

Мультикультурализмнің семиотикалық тұжырымдамаларын Ю.М. Лотман, жүйелілік-синергетикалық және мәдениет теориясы тұрғысынан Э.С. Маркарян зерделеді. Бұл мәселені әлеуметтану ғылымы қырынан Б. Малиновский, Т. Парсонс талдап, әлеуметтік акционализм бойынша П. Бергер мен С. Хантингтон, Э. Гидденс өз пікірлерін білдірген.

Тақырыпты зерттеу барысында мультикультурализмнің постмодернистік теориясы (Ж. Бодрийяр, Ж. Делез, Ф. Гваттари), психоаналитикалық негіздері (Э. Фромм, В. Райх, С. Жижек), экзистенциалдық сипаты (Ортега-и-Гассет және тағы басқалары) қарастырылды.

Мультикультурализм тұжырымдамасы – постмодерн философиясының жаңа теориялық-мәдени бағытта құрылған үлгілерінің бірі. Сондықтан, жаһандық мәдениетке қатысты Ю. Хабермастың «Философский дискурс о модерне», «Теория коммуникативного действия» еңбектері, И. Валлерстайнның «Конец знакомого мира», «После либерализма», Лэштың «Постмодернизм как культурная парадигма», В. Куреннойдың «Исследовательская и политическая программа культурных исследований» және тағы басқа зерттеулерінде адамзат қоғамындағы мультикультурализм құбылысының әртүрлі қырлары қамтылған.

Қоғамдарды олардың мультикультуралистік негіздерімен байланыстыра жіктеумен, оның ішінде американдық үлгісін талдаумен Ресей ғалымдары С.И. Некрасов, Н.А. Некрасова, В.В. Платошина айналысты, ал А. Борисов сынды ғалымдар мультикультурализмді идеология және саясат ретінде қарастырады.

Идеологияландырудың деңгейіне және кезеңдеріне байланысты Е.Ю. Литвиненко билингвизм табиғаты мен мультикультурализмді біріктіре қарастырса, С.Бенхабиб мәдениеттер арасында қатаң шекара сақталатын мозаикалық немесе радикалды мультикультура түрлерін атап көрсетеді. Н.Глейзер мультикультурализмнің қосымша, трансформациялық және афроцентризм сияқты формаларын ұсынады.

Мультикультурализм проблемаларын зерттеуші А.И.Куропятник оны түсінудің үш түрін: демографиялық, идеологиялық және саяси түрлерін бөліп көрсетеді. В.С. Малахов пен Г.Д. Дмитриев «мультикультурализм» түсінігін мәдени қайшылықтар негізінде туындайтын ұлтшылдық, нәсілшілдік, этноцентризм сияқты сезімдерді жою мақсатында құрылған құрылым ретінде түсінеді.

Мультикультурализм құбылысындағы толеранттылықты зерттеумен М. Уолцер айналысса, Ресейде Н.А. Высоцкая трансмәдениет, С.Р. Дерябина Ресейдегі мультикультурализм табиғатын, В. Галецкий

мультикультурализмнің апологиясын, П. Житнюк құбылыстың заманауи мәселелермен байланысын зерттеді. Аталған ғалымдардың еңбектерінде иммигранттарды баспанамен және жұмыспен қамтамасыз ете отырып, олардың тұрмыс-салттары мен ұлттық мәдениетін сақтауға кедергі келтіру сияқты қоғамның ішкі мәдени қайшы қырлары ашылады.

Э.Кревекердің, И. Зангвилдың, М. Гордонның, М. Новактың, Х. Каленның еңбектерінде «балқытушы қазан» концепциясы, С. Червонная мен М.И. Лапицкий сынды ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде заманауи қоғамдағы мультикультурализмнің әрқилы мәселелері қарастырылған.

Соңғы уақытта қоғамдағы мәдениетаралық сұхбат мәселесі отандық мамандардың назарында екені белгілі. Еуразиялық кеңістіктегі, атап айтқанда, еліміздегі мәдениетаралық, этносаралық түсіністіктің негізін талдау – үнемі өзекті тақырып. Оның басты себебі – еліміздің біртұтастығы түрлі этнос өкілдерінің өзара ынтымақтастықтығымен, халық, ел-жұрт, ұлт ретіндегі қызметімен астасып отырады. Сондықтан, отандық ғалымдардың ұлттық мәдени-философиялық және жаһандық-жаңашылдық аспектілер тұрғысынан жүргізілген зерттеулері қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда, А. Қасымжановтың «Пространство и время великих традиций», Д. Кішібековтың «Национальная идея и идеология», М. Орынбековтың «Предфилософия протоказахов», Ж.Молдабековтың «Қазақтану және жаңару философиясы», Ә. Нысанбаевтың «Қазақстан халқының рухани-құндылықтық әлемі», А.Ержанова мен Б. Нұржановтың «Культура, коммуникации, медиа», К. Бұрханов пен С. Бөлекбаевтың «Казахстанский путь в дилемме: Восток или Запад?», А. Қасабек пен Ж. Алтаевтың «Қазақ философиясының тарихы», С. Мырзалының «Модернизация общества: взаимосвязь политики и морали», Т. Ғабитовтың «Қазақ мәдениетінің типологиясы», С. Нұрмұратовтың «Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау», З. Исмағамбетованың «XX ғасырдағы батыс мәдениеті философиясы», Ғ. Есімнің «Қазақ философиясы мен өркениетінің мәселелері», А.Масалимованың «Культурная антропология», З. Шаукенованың «Идеологическое конструирование в Республике Казахстан: вехи эволюции и траектории развития в контексте Стратегии «Казахстан-2050», А. Сағиқызының «Проблема гуманизма в философии Конфуция», М.Изотовтың «Человеческий капитал как основа формирования инновационной культуры казахстанского общества», Г. Нұрышеванының «Өмірдің мәні: философиялық-антропологиялық талдау», С. Еділбаеванының «Білім беру: модерн және постмодерн кеңістігінде», З. Исмагамбетова мен А. Қарабаеванының «Проблема идентичности и толерантности в условиях модернизации казахстанского общества», Г. Сұлтанбаева, А. Құлсариева, Ж. Жұмашеванының «Интеллектуалдық әлеуеттен – интеллектуалдық ұлтқа», Р. Қадыржановтың «Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана», М. Шайкемелевтің «Казахская идентичность» еңбектерін атауға болады.

Диссертациялық зерттеудің нысаны – мультикультурализм феномені және оның Қазақстан қоғамын дамытудағы рөлі.

Зерттеу пәні – мультикультурализмнің жалпы теориялық мәселелері және оның қазіргі Қазақстандағы жағдайы.

Зерттеу жұмысының мақсаты – мультикультурализм үдерісінің мазмұнына, ерекшеліктеріне және болашағына әлеуметтік-философиялық талдау жасау арқылы мультикультурализм құбылысының қазіргі Қазақстан қоғамының дамуына ықпалын, қазақстандық мультикультурализмнің сипаты мен өзекті мәселелерін зерделеу.

Диссертациялық зерттеу мақсатына жету жолында төмендегідей **міндеттер** қойылды:

– жаһандану дәуіріндегі мультикультурализмнің қалыптасуы мен дамуының өзіндік ерекшеліктерін мәдени-философиялық тұрғыдан талдай отырып, оның постмодернистік өлшемдерін зерделеу;

– отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріндегі мультикультурализмнің теориялық жақтарын талдап, оның мәдени-әлеуметтік негіздерін ашу;

– мультикультурализмді зерттеудің теориялық алғышарттары болып саналатын негізгі ұғымдар мен концепцияларды саралап, олардың философиялық мәнін көрсету;

– Қазақстандық мультикультурализмнің және көп ұлттылықтың құрылуының негізгі себептері мен алғышарттарын тарихи, мәдени, саяси-әлеуметтік тұрғыдан ашу;

– Қазақстан азаматтарының және қазақ ұлты өкілдерінің қазіргі замандағы азаматтық, этникалық бірегейленуінің, ұлттық рухани құндылықтарының мультикультуралды жағдайдағы өркендей түсуін зерделеу;

– Қазақстанның мультикультуралдық кеңістігінің рухани жаңғыру аясындағы өркендей түсуінің тұжырымдамасының негізгі бағдарларын ұсыну.

Зерттеудің теориялық негізі.

Жұмыстың теориялық негізі – мультикультуралистердің басты тұжырымдамалары мен идеялары. Атап айтқанда, Ж. Бодрийярдың, Ж. Дерриданың, Ф. Гваттари, Ж.-Ф. Лиотар, Ю. Хабермас, М. Фуко және И. Валлерстайнның; Еуропалық зиялылар: В. Миньоло, А. Аппадурай, Х. Баба және басқалардың; танымал зерттеушілер Э.А. Баграмов, Б.Н. Бессонов, А.А. Борисов, А.И. Куропятник, В.С. Малахов, Н.М. Мамедова, В.М. Межуев, О.А. Сергеева, К.Б. Соколов, В.О. Тишков, М. В. Тлостановалар еңбектері. Сонымен қатар, отандық философ, мәдениеттанушы ғалымдардың еңбектеріндегі идеялар басшылыққа алынды. Қазіргі заманғы этносаралық үйлесімділіктің, ұлттық толеранттылықтың, діни конфессияаралық келісімділіктің негізгі тұжырымдамалары да қарастырылды.

Зерттеу тәсілі және әдіснамалық негіздері.

Диссертациялық зерттеу жұмысы барысында индукция және дедукция, тарихи-мәдени сабақтастық қағидалары, жүйелі сараптама, компаративистика және аналогия, констелляциялық және салыстырмалы талдау, логикалық пен тарихилықтың бірлігі қағидасы, дереқсізден

(абстрактыдан) нақтылыққа өрлеу және тағы басқа ұстанымдар, сонымен қатар, феноменология, аксиология, герменевтика, психоанализ әдістері және басқалары кеңінен қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалықтары:

– қолданыстағы «мультикультурализм» ұғымының анықтамалары, мәні, негізгі сипаттамалары философиялық тұрғыдан талданды, оның постмодерндік парадигмаларының теориялық негіздері сараланды;

– мультикультуралистік дискурстың негізгі бағыттары, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріндегі мультикультурализм теориясы мен практикасына берілетін сипаттамалар сыни тұрғыдан сарапталды;

– сұхбат идеясының негізінде жатқан және мультикультурализмнің табиғатын ашып беретін «Мен», «Өзге» және «Бөгде» ұғымдарының мәні жан-жақты зерделенді;

– Қазақстанның мультикультурал қоғам құру тәжірибесіне арналған пікірталастардағы өзекті мәселелер ашып көрсетіліп, оның тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік қырлары талданды;

– мультикультурал Қазақстандағы ұлттық құндылықтардың табиғаты мен болмысы, оның сақталуы мен өркендей түсуінің жалпы бейнесі ашып көрсетілді;

– қазақстандық мультикультурализмнің рухани жаңғыру аясында одан әрі даму бағдарлары көрсетіліп, одан әрі өркендей түсуінің жалпы жобасы ұсынылды.

Қорғауға ұсынылған ғылыми тұжырымдар:

1. Мультикультурализм – оң және теріс қырлары бар күрделі әлеуметтік құбылыс. Ол азаматтардың ауқымды мәдени еркіндікке ие болуына ықпал етеді немесе этнотоптарды бір-бірінен ажыратып, алшақтауға, интеграциялық қағидалардың жоғалуына әкелуі мүмкін. Мультикультурализм қазіргі мәдениеттегі постмодернизм негізгі шарттарымен толықтай сай келмесе де, кейбір ұстанымдары оның шынайы бейнесін ашып бере алатын парадигма болып саналады.

2. Мультикультурализмнің тарихи-идеологиялық алғышарты – ғылыми-техникалық прогресс туындатқан жаһандану. Мәдени алғышарты – постмодернизм. Теориялық негіздері: либерал, делиберал және коммунитаристік теориялар. Мультикультурализм – көпжақты құбылыс, оның теориялық негіздерімен қатар, саяси-әлеуметтік, терең астарлы тарихи-мәдени қырлары да бар.

3. «Мен», «Өзге», «Бөгде» концепциялары философиядағы қарым-қатынас пен байланыстың ішкі мәнін ашып беруге бағдарланады. Қазақ толеранттылығының тарихи тамыры – көшпелі өмір мен рулық-тайпалық жүйе. Дүниені, адамзат қауымын «Мен» және «Өзге» деп бөлмеу, мәдени сұхбатқа жетелейтін негізгі тетіктерді, төзімділік ұстанымын, ұлттық пен жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесімділігін, рухани-адамгершілік қағидаттарының басымдығын сақтау, дүниені синкретті қабылдау – номадтық құбылыстың негізгі атрибуттарының бірі.

4. Қазақстандағы мультикультурализм, түрлі этномәдени топтардың бейбітқатар тіршілік етуі Қазақстанның объективті күйі және мемлекеттік геосаясатының дискурсивті тәжірибесі. КСРО-дағы қоғамдық мәдениеттің прогрессивті этноәлеуметтік жетістіктерін Қазақстан халқының Ассамблеясы дәстүрлі сабақтастықпен жалғастырып отырғандығының дәлелі. Бұл отанымыздағы полиэтникалық пен мультикультурализмнің тарихи-мәдени, саяси-әлеуметтік қырларына негіз бола алады.

5. Мультикультурализмнің басты мәселесі – ұлттық мәдениеттердің прогрессивті жетістіктерін сақтау. Нағыз мультикультурализм тек ашық қоғамда іске асады. Республикамыздағы бүгінгі мәдени плюрализм Қазақстандағы этнотоптардың мәдени бостандығының табиғи жалғасы. Нағыз мультикультурализмнің жетілген үлгісі бүгінгі Қазақстанда іске асып отыр.

6. Қазақстандағы қазақ ұлтының тілі мен ділін, дәстүрлі мәдениетімізді қорғауға бағытталған арнайы шаралар қолға алынуы тиіс деп ойлаймыз. Бірінші кезекте ол өз жерінде қазақ этносының ұлттық құқықтарын қалпына келтіруден басталуы қажет. Рухани жаңғыру бағдарындағы сананың ашықтығы осы мультикультурализмді өркендетуді қолдаумен қатар ұлттық болмысты таза қалпында сақтап қалуды да қолдайды.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңызы – зерттеудің нәтижелері мен қорытындылары мына түрлерде көрініс табады:

– диссертация тұжырымдарын жаһандану үдерісінің философиялық мәселелерін зерттеп жүрген мамандар үшін нұсқаулық құрал ретінде ұсынуға болады;

– қоғамдағы этностардың өзара келісімін тереңдетуге, әлеуметтік мәселелердің алдын алуда да қолдануға болатын теориялық және тәжірибелік үлгі бола алады және жұмыстың нәтижелерін стратегиялық ғылыми зерттеу институттарында пайдалануға болады;

– жұмыс «Қазақстандағы мультикультурализм», «Ұлтаралық мәдени қатынастарды дамыту мәселесі» тақырыбындағы оқу курстары үшін теориялық және практикалық көмекші құрал ретінде де ұсынылады.

– еңбекте келтірілген тұжырымдарды, философиялық пайымдаулар мен түсіндірмелерді, салыстырмалы талдау нәтижелерін философия, тарих, әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, этика және тағы басқа пәндерді оқытуда қолдануға болады.

Зерттеу нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеудің мазмұны және негізгі нәтижелері бірнеше ғылыми мақалаларда баяндалды. Оның ішінде Скопус (Scopus) базасына енетін нөлдік емес, импакт-факторы бар халықаралық ғылыми басылымда, ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда, отандық, шетелдік халықаралық конференциялар басылымдарында жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы және көлемі. Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.